

РОЗДІЛ 7. ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ВАЖЛИВИЙ РЕСУРС РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ SOCIAL CAPITAL AS AN IMPORTANT RESOURCE OF STATE DEVELOPMENT

УДК 352.075

<https://doi.org/10.32843/infrastruct39-48>

Капітанець С.В.

к.п.н., доцент, старший науковий співробітник відділу удосконалення протидії митним правопорушенням
Науково-дослідний центр митної справи
Науково-дослідного інституту фіскальної політики
Університету державної фіскальної служби України

Kapitanets Svitlana

Research Center of Customs Affair
of Research Institute Fiscal Policy of State
Fiscal Service University of Ukraine

У статті розглянуто питання соціального капіталу як чинника соціально-економічного розвитку держави в умовах інституційних змін. Указано на важливість розвитку складників соціального капіталу, таких як довіра, безпека, комунікації та інклюзія. Виокремлено три основні моделі соціального капіталу. Доведено, що розвиток людського капіталу пов'язаний із розвитком соціального і за наявності суспільних відносин у співтоваристві активно розвивається та служить розвитку спільноти. Проте невизначеність та нестабільність у державі можуть призвести до порушення ціннісних орієнтацій та недовіри суспільства, недотримання соціальних норм, тобто до деструкції та нестійкості розвитку соціального капіталу. Також встановлено, що вибір України як держави, котра декларує прагнення подолати кризові тенденції свого розвитку та відповідати викликам зміни технологічних укладів цивілізаційного розвитку, неодмінно має спрямовуватися на підвищення ролі, розвитку та накопичення соціального капіталу як важливого державного ресурсу.

Ключові слова: соціальний капітал, соціальні зв'язки, людський капітал, громадськість, довіра, безпека, комунікації, інклюзія.

В статье рассмотрены вопросы социального капитала как фактора социально-

экономического развития государства в условиях институциональных изменений. Указано на важность развития составляющих социального капитала, таких как доверие, безопасность, коммуникации и инклюзия. Выделены три основных модели социального капитала. Доказано, что развитие человеческого капитала связано с развитием социального и при наличии общественных отношений активно развивается и служит развитию сообщества. Однако неопределенность и нестабильность в государстве могут привести к нарушению ценностных ориентаций и недоверию общества, несоблюдению социальных норм, то есть к деструкции и неустойчивости развития социального капитала. Также установлено, что выбор Украины как государства, которое декларирует стремление преодолеть кризисные тенденции своего развития и отвечать вызовам изменения технологических укладов цивилизационного развития, непременно должен направляться на повышение роли, развития и накопления социального капитала как важного государственного ресурса.

Ключевые слова: социальный капитал, социальные связи, человеческий капитал, общественность, доверие, безопасность, коммуникации, инклюзия.

The issues of value orientations of society, trust and respect for social norms, which are the main components of social capital, are becoming increasingly important in the face of rapid change, uncertainty and instability. The development of social capital ensures the sustainability of social and economic growth and the effectiveness of governance. The destruction of accumulated social capital, the absence of new directions for its growth and replenishment raises fears about the possible loss of such important resource for the development of the state. It is determined that social capital includes the totality of the subjects of social life, the network of their relationships, values and norms, which they adhere to, as well as the various activities performed by them on their own initiative within the established network of connections and in compliance with the established system of norms of social interaction. It is proved that the development of human capital is connected with the development of social and, in the presence of public relations in the community, actively develops and serves the development of the community. However, uncertainty and instability in the state can lead to a violation of value orientations and distrust of society, failure to observe social norms, that is, to destruction and instability of social capital development. The results of the conducted research can be used by state bodies of different levels, as well as by institutes of civil society in the direction of improvement of their activity and realization of representative functions in advisory structures. Proposals for the development of social capital components such as trust, security, communications and inclusion deserve special attention. In this article, the authors argue that social capital is the next stage in the evolution of human capital, where communication within established communities, through the accumulation of a certain level of trust and mutual responsibility, acquires a synergistic ability to form a new resource. One of the conditions for the development and improvement of the quality of human capital is a high index of social freedom and investment in the development of active and conscious people, the formation of a tolerant attitude to new vectors of social development, the filling of a new meaning of the role of man in the life of the state, the main feature of which is a high level of social responsibility to society.

Key words: social capital, social relations, human capital, public, trust, security, communications, inclusion.

Постановка проблеми. Реформи в Україні здійснювалися виходячи з пріоритетів переходу до ринкової економіки та демократії. І хоча цей перехід може бути визнаний таким, що формально відбувся, якість демократії та ринку залишається сумнівною. Одна з причин цього – нехтування значимістю соціальних і культурних чинників, що перебували за межами економіки і не були оцінені належним чином. Йдеться саме про соціальний капітал, розвиток якого забезпечує

сталість соціально-економічного зростання та ефективність управління. Стає зрозумілим, що вирішення завдань удосконалення демократії та ринку неможливе без урахування того, що раніше називали «людським чинником». Це поняття не охоплює повністю ролі людини, культури, суспільства в соціальних перетвореннях і потребує більш сучасної інтерпретації, що включає аналіз різних форм капіталу та провідного серед них – соціального капіталу. Проблема людини, людського

чинника впирається у способи соціалізації, можливості відтворення соціуму, розвитку соціальних зв'язків. Розгалужена мережа таких зв'язків, по суті, формує соціальний капітал.

Сучасний світ постійно перебуває у стані наростаючих глобальних змін: економічних, соціальних, екологічних, політичних тощо. Окрім того, історичні зміни траєкторії розвитку соціуму призвели до того, що закономірності його відтворення були порушені. Соціалізація людей стала здійснюватися переважно у найближчому оточенні (сім'ї, школі, вулиці, роботі тощо). Громадське ж відтворення соціальних зв'язків, перебуваючи у залежності від найближчого оточення, виявилось сьогодні ослабленим як у масштабах усього соціуму (макрорівні), так і на мікро- та мезорівні. Не додає оптимізму й високий рівень корупції та злочинності в державі, а роль соціального капіталу у розвитку економіки, суспільства, соціальних груп та індивіда фактично ігнорується. Проте руйнування накопиченого соціального капіталу, відсутність нових напрямів його нарощування та поповнення породжують побоювання щодо можливої втрати такого важливого ресурсу розвитку держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сучасний стан наукових дискусій у галузі дослідження соціального капіталу багато в чому визначається підходами, що були сформульовані засновниками цієї теорії: П. Бурдьє, Г. Лоурі, Дж. Коулменом, В. Бейкером, М. Шиффом, Г. Уайтом, М. Грановеттером, Р. Бьортом, Н. Ліном, Р. Патнемом, А. Портесом, Ф. Фукуямою. Теоретичні основи концепції соціального капіталу розроблялися також у роботах російських та українських дослідників: В. Радаєва, П. Шихірева, В. Римського, А. Бови, В. Степаненка, О. Демківа.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття сутності та ролі соціального капіталу як чинника соціально-економічного розвитку держави в умовах інституційних змін.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Соціальний капітал – поняття, що характеризує соціальні мережі і взаємозв'язки між людьми у суспільстві. Термін «капітал» уживається, оскільки соціальні мережі (їх характер і форма) повільно змінюються, зберігаючись і накопичуючись протягом тривалого часу. Його можна вважати показником культурного рівня суспільства, культурного капіталу. Як зазначає І. Кочума, соціальний капітал має низку характеристик, що властиві економічному капіталу, а саме: обмеженість, здатність до накопичення, конвертованість, відтворення [1]. Він не зводиться до певних набутих у процесі виробничої діяльності здібностей людини, не існує поза межами людського суспільства, але й не є атрибутом певної особистості.

Передумова побудови і розвитку соціального капіталу – дружні і чесні стосунки з іншими людьми,

з членами іншої соціальної групи. Підтримуючи «взаємовигідні» умови, тобто постійно збільшуючи загальний соціальний капітал, члени груп зміцнюють зв'язки один з одним. При цьому чим міцніший взаємозв'язок і взаємозалежність людей, тим більший їхній соціальний капітал і менша потреба в нормативному регулюванні відносин, що є характерним для «моральної економіки», в основі котрої відображена стратегія виживання суспільства в умовах прояву деструктивних явищ.

У цьому контексті варто згадати Дж. Скотта, який метафорично пояснює економічну ситуацію більшості традиційних суспільств до другої половини ХХ століття: «...Є райони, у яких стан населення нагадує стан людини, що весь час стоїть по шию у воді, коли легкої хвилі досить, щоб вона захлинулася» [2, с. 7]. У такій ситуації людина понад усе прагне уникнути ризику. При цьому підприємницький азарт, спроби політичної організації відходять у традиційних співтовариствах на другий план. Принцип «головне – вижити» превалює абсолютно. Дивні, на перший погляд, події в суспільно-політичному житті виявляються продуманими формами елементарного соціально-економічного перестрашування. Розглядаючи це, Дж. Скотт посилається на класичне твердження К. Поланьї: «Відсутність загрози індивідуального голоду у певному значенні робить архаїчне суспільство гуманнішим порівняно з ринковою економікою, але водночас економічно менш ефективним» [3]. Окрім того, Дж. Скотт, спираючись на історико-соціологічні дослідження К. Поланьї, О. Чаєнова і Елва П. Томпсона, пояснює у власній концепції етики існування або виживання. Дж. Скотт формулює кілька правил традиційного виживання, одне з яких: схильність до традиційних форм існування є прагненням звести до мінімуму ризик голоду в разі зникнення джерела фінансового і продовольчого забезпечення. Лише за наявності твердих гарантій від ризику люди згодні на інновації. Прикладом цього є стрімке зростання економіки таких країн, як Японія, Норвегія. «Я прагну показати, – наголошував Дж. Скотт, – як страх перед голодом пояснює багато особливостей технічної, соціальної і моральної організації суспільства, котрі без цього зрозуміти неможливо» [4].

Свідомість сучасних громадян України є синтезом традиційної стратегії «виживання» з колективізованою радянською епохою свідомістю. Відбулося накладання й переплетення традиційних типів колективності. Ілюзія стабільності у 70-х роках минулого століття дуже характерна для свідомості громадян. Як зазначав уже згаданий відомий дослідник суспільних відносин Дж. Скотт, «тепер переоцінене минуле стало необхідним для оцінки лякаючого сьогодення. Фактично пам'ять допомагає ніби усунутися від реального життя, бо життя це дуже тяжке» [5]. Погіршення економічного

благополуччя призводить до зростання витрат на харчування. Так, у 2018 р. 44,5% своїх доходів українці витрачали на придбання продуктів харчування та безалкогольних напоїв. При цьому спостерігається зростання недовіри населення до влади як гаранта соціального захисту населення. Так, лише 9% мешканців мають довіру до керівництва країни. Це найнижчий рівень довіри у світі вже другий рік поспіль. До того ж цей показник набагато нижчий середнього показника для колишніх радянських держав (48%), а також середнього показника у світі (56%) у 2018 р.

Уперше термін «соціальний капітал» використав Л.Дж. Ханіфан, розуміючи під ним солідарність та соціальні зв'язки, що існують у певній соціальній групі. П. Бурдьо створив теорію суспільства, що складається з певних «практик» як способів дій індивідів і колективів, розглядаючи практики як щось середнє між простою реалізацією культурних правил та результатом індивідуальних імпровізацій. Люди завжди діють в умовах нерівноваги, а приклади поведінки, котрі їм пропонуються, не завжди є вдалимими і часто сповнені протиріч. У практиках знаходиться відображення властивий лише окремій соціальній групі напівусвідомлений стиль поведінки, який сформувався в результаті суспільного розвитку. У даному разі вона проявляється у формі неформальних відносин.

Соціальний капітал аналізується як на рівні конкретного індивіда, так і певної соціальної групи. У першому випадку під соціальним капіталом розуміємо якісну характеристику індивіда, сукупність його знань, умінь, котрі дають йому змогу отримати прибуток, тобто це інвестиції, які спрямовує в себе індивід, розвиваючи свою суб'єктивність. Наприклад, П. Бурдьо визначає соціальний капітал як сукупність актуальних чи потенційних ресурсів, пов'язаних із наявністю міцних мереж: зв'язків, незначних інституційних відносин взаємного знайомства і визнання [6]. Також під соціальним капіталом розуміється активна взаємодія між людьми. Довіра і загальні цінності пов'язують членів співтовариства, дають можливість координувати свою діяльність. Соціальні зв'язки є структурним елементом відтворення соціального капіталу завдяки нормам, цінностям і довірі, підтримуючи соціальні зв'язки та взаємодію між суб'єктами. Наявність певних цінностей, довіри і мереж, що сформувалися у співтоваристві, сприяє розширеному відтворенню соціального капіталу.

Р. Патнем визначає соціальний капітал як якість діяльності громадських рухів, члени котрих співпрацюють на основі, з одного боку, горизонтальної довіри, що породжує згоду учасників руху, а з іншого – на основі вертикальної довіри, що полягає у взаємозв'язку з органами державної влади на різних рівнях. Таким чином, він включив у структуру соціального капіталу соціальні

мережі, зв'язки і довіру [7]. Два перших фактори є соціально-психологічними атрибутами індивіда, що оцінюються через інтенсивність і силу контактів, членство у громадських об'єднаннях, електоральну активність, задоволеність взаємовідносинами, дотримання норм взаємовідносин, почуття безпеки, довіру до сусідів та соціальних інститутів. Найбільш поширені вимірювання соціального капіталу в дослідженнях – це цінності, якими характеризуються довіра, повага до оточуючих, готовність допомагати, толерантність, членство в асоціаціях та клубах за інтересами, зокрема у профспілках, благодійність, волонтерство, тощо. Соціальний капітал особистості розглядається дослідниками як система психологічних характеристик особистості і норм співтовариства, у якому людина реалізує себе та здійснює накопичення соціального капіталу. Його формування та розвиток, глибина його деформації відрізняються в групах із високим і низьким рівнями сприйняття особистістю соціальних нормативів, включаючи показники індивідуальної відповідальності, інтелектуальної незалежності і поваги до права. Виникає співтовариство, у якому реалізується певна програма поведінки. Відходять покоління, з'являються нові люди, змінюються економічні умови, політичний устрій, але програма діє, залучаючи до виробництва нових людей. Таке відтворення відповідних форм людської поведінки за безпосередніми зріцями можна визначити як «соціальну естафету». Крім того, «соціальні естафети» частково пояснюють механізм реалізації програми, але не її виникнення. І хоча загальні чинники зрозумілі, конкретне місце виникнення співтовариства, наприклад кластера, часто пояснити складно. Недаремно у західних авторів, що намагалися пояснити виникнення технополісів, популярна формула причинності: «Час, місце і ...загадка». Із позиції структури їх побудови соціальний капітал виступає як сукупність міжособистих контактів, що створюють певну мережу. З позиції інституційного розвитку він утілює у собі накопичену довіру і визначається кількістю закумульованих зобов'язань.

І. Дудова як форми соціального капіталу виділяє «соціальні мости» і «соціальні зв'язки» [8]. Соціальні зв'язки являють собою систему взаємовідносин усередині групи людей, що характеризуються первинністю для індивіда, котрий має сімейний характер. Соціальні мости автор розглядає як капітал, що виникає у стосунках між сторонніми учасниками соціальної взаємодії, яка характеризується міжособистісною довірою. Поняття соціальних зв'язків у структурі соціального капіталу, на думку автора, становить систему відносин між різними соціальними груп, що мають доступ до різних ресурсів і влади. Окрім того, соціальні зв'язки повинні базуватися на довірі членів спільноти один до одного, легітимізованих правилах і нормах,

котрі регулюють взаємодію у межах спільноти, а також інститутах, що забезпечують її нормальне функціонування. До цього можна додати позитивні цілі членів групи або спільноти, оскільки не будь-який соціальний зв'язок або мережа відповідає поняттю соціального капіталу. Норми ж, що створюють соціальний капітал, навпаки, повинні включати такі чесноти, як правдивість, обов'язковість, взаємність. Дослідження соціального капіталу в контексті інституціонального підходу виводить до проблематики довіри як виконання зобов'язань без застосування санкцій. Саме на цій основі ґрунтуються так звані неформальні відносини між членами співтовариства.

Варто зазначити, що нині у науковому середовищі прослідковується виокремлення трьох основних моделей соціального капіталу. Прихильник першої, мальтузіанської, моделі розвитку співтовариства Дж. Коулмен представляє західну школу, котру можна назвати школою «економії ресурсів». Він вважає, що соціальний капітал є суспільним благом, проте вибудовується індивідами з метою подальшого отримання індивідуальної та соціальної вигоди. Соціальний капітал у трактуванні Дж. Коулмена – ресурси соціальних відносин, мережі, які спрощують дії індивідів завдяки формуванню взаємної довіри, визначенню взаємних зобов'язань та очікувань, установленню соціальних норм та взаємовідносин [9]. Соціальний і людський капітали приносять дивіденди лише у разі їх використання. У його концепції «кредиту добрих справ» соціальний капітал визначається не стільки в кількості корисних зв'язків, скільки в їхній якості: його значення максимальне у тих групах, де люди найбільше один одному довіряють, у тому числі в результаті залежності членів один від одного і вимушених «кредитів довіри», «довірчих розписок». Користуючись соціальним капіталом, людина зазвичай виснажує його («перебуваючи в боргах»). Допомогаючи ж іншим його використовувати («даючи в кредит»), вона розширює власну монополію. Однак, щоб бути корисним, доводиться використовувати свої зв'язки.

У другій моделі суспільного ресурсу соціальний капітал – феномен, що має суспільну, а не індивідуальну природу. Соціальний капітал притаманний самій структурі людських взаємовідносин. Таким чином, соціальний капітал не може перебувати у власності окремого індивіда, він є суспільним благом, яким можуть користуватися всі. При цьому у групах із високим рівнем капіталу соціальний контроль настільки високий, що істотно обмежує свободу людей. Це може призвести до уповільнення розвитку групи і до проявів деструктивних явищ у суспільно-політичному житті країни.

У третій моделі соціальний капітал – соціальне багатство особистості, що виражається у сукупності її міжособистісних зв'язків, надає їй доступ

до ресурсів партнерів і дає можливість партнерам користуватися її ресурсами. Це поняття найбільш характерне для ментальності нашого народу. Поняття соціального капіталу дає змогу оцінити значимість міжособистісних і соціально-психологічних відносин під кутом проблеми взаємозв'язку цінностей особистості та суспільства, розвитку людського й соціального капіталів.

Дія соціального капіталу базується на принципах соціальної єдності, тобто згуртованості, цілісності і неподільності суспільства. За допомогою соціального капіталу забезпечуються соціальна справедливість, тобто рівні можливості для реалізації прав і свобод громадян, задоволення соціально-економічних потреб, консолідація суспільства – зміцнення, згуртування членів суспільства.

Важливо наголосити, що ефективність розвитку соціального капіталу, включаючи якісну вибудову горизонтальних відносин індивідів, чіткого встановлення соціальних норм та визначення цінностей, цільові установки, залежить від рівня розвитку його складників, таких як довіра, безпека, комунікації та інклюзія. Так, найважливіший складник соціального капіталу – довіра необхідна передусім для успішного розвитку країни загалом. У суспільстві з високим рівнем довіри зазвичай вищий рівень визнання публічної влади, а отже, нижчі витрати на підтримку порядку, реформ, що впроваджуються органами влади, проходять легше, тому що скорочуються витрати на вирішення соціальних конфліктів. У багатьох країнах із низьким рівнем довіри люди не мають елементарних інституціональних гарантій, що захищають їх від політичного свавілля. А це є перешкодою консолідації суспільства і влади. Окрім довіри, експерти відводять важливу роль і безпеці, адже низький рівень забезпечення безпеки гальмує формування соціального капіталу шляхом послаблення соціальних зв'язків, пришвидшення «витоку» людського капіталу з регіонів із високими рівнями загроз та зростанням інтенції щодо міграції з країни. Турбота про власну безпеку погіршує споживчі настрої громадян, а очікувана підвищена ймовірність кримінальних ризиків для власності демотивує соціальне споживання. Посиленню мережевих (соціальних) зв'язків сприятиме й розвиток комунікації, що підвищує гнучкість взаємодії та загалом адаптивність суспільства до змін. З одного боку, в умовах стрімкого оцифрування (діджиталізації) інформації важливим є освоєння нових інформаційних технологій із метою удосконалення віртуальної комунікації. З іншого боку, окрім дистанційної взаємодії, не слід нехтувати вербальним спілкуванням. Останнє забезпечує не лише відкритість суспільства, а й потребу кожної людини повноцінно розвиватись як особистість, жити у соціумі, об'єднуватись і працювати у соціальних групах, завдяки чому здійснюється інтеграція людей, виробляються норми поведінки, взаємодії. Ще

одна компонента соціального капіталу, що завдяки сталості взаємної відповідальності та взаємодії забезпечує довіру, поширення комунікації і значимість котрої останнім часом суттєво зростає, – це інклюзія соціальних спільнот до процесу прийняття рішень та практичного здійснення змін щодо умов їх існування у локальному середовищі й у країні загалом. Рівень повноти та результативності участі громадськості у соціально-економічному та політичному житті держави є вагомим стимулятором її усталеності, що, своєю чергою, нарощує продуктивність представленого нею соціального капіталу, дає змогу оптимізувати прийняття рішень щодо розподілу суспільних благ та функціональних ролей членів суспільства [10, с. 295–309].

З огляду на вищевикладене, цілком логічно припустити, що для розвитку соціального капіталу першочергово необхідні:

- стабілізація відносин довіри, що уможливить здійснення не завжди простих для суспільства реформ, котрі матимуть своїм результатом поліпшення умов для відтворення людського капіталу – реформування трудових відносин, сфер охорони здоров'я, освіти, соціальної допомоги тощо;

- проведення цілеспрямованої політики з роз'яснення реального рівня ризиків як чинників небезпеки та забезпечення прозорості заходів щодо її запобігання;

- перехід від кількісної до якісної віртуальної комунікації, зокрема через перетворення закритих мереж у відкриті, зі зручним інтерфейсом та сприяння розширенню можливості громадян використовувати електронні комунікації; створення умов для підвищення фізичної мобільності громадян, що через вербальне спілкування поліпшить їх рівень відкритості та поінформованості, а також дасть змогу модифікувати відчуття регіональної ідентичності відповідно до вимог часу;

- сприяння розвитку інститутів громадянського суспільства та збільшення можливостей реалізації їхніх представницьких функцій у дорадчих структурах при державних органах виконавчої влади різних рівнів, делегування таким інститутам певних повноважень регуляторних функцій та моніторингу.

Висновки з проведеного дослідження. Таким чином, соціальний капітал є наступним етапом еволюції людського капіталу, на якому комунікації в рамках усталених спільнот унаслідок накопичення певного рівня довіри та взаємної відповідальності набувають синергетичної здатності формувати новий ресурс. Однією з умов розвитку і підвищення якості людського капіталу є високий індекс соціальної свободи та інвестиції в розвиток активних і свідомих людей, формування толерантного ставлення до нових векторів суспільного розвитку, наповнення новим змістом ролі людини у житті держави, головною ознакою якої є високий рівень соціальної відповідальності перед суспільством.

Безумовно, розвиток людського капіталу пов'язаний із розвитком соціального і за наявності суспільних відносин у співтоваристві активно розвивається й служить розвитку спільноти. Проте невизначеність та нестабільність у державі можуть призвести до порушення ціннісних орієнтацій та недовіри суспільства, недотримання соціальних норм, тобто до деструкції та нестійкості розвитку соціального капіталу.

Саме тому вибір України як держави, що декларує прагнення подолати кризові тенденції свого розвитку та відповідати викликам зміни технологічних укладів цивілізаційного розвитку, неодмінно має спрямовуватися на підвищення ролі, розвитку та накопичення соціального капіталу як важливого державного ресурсу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Кочума І.Ю. Соціальний капітал в системі антикризового менеджменту. *Фінансовий простір*. 2016. № 4. С. 38–49.
2. Скотт Дж. Моральная экономика крестьянского хозяйства. Восстание и выживание в Юго-Восточной Азии. *Отечественная история*. 1992. № 5. С. 5–17.
3. Полани К. Два значения термина «экономический». *Неформальная экономика: Россия и мир*. Москва : Логос, 1999. С. 505–513.
4. Рефлексивное крестьяноведение: десятилетие исследований сельской России / Дж. Скотт и др. ; под ред. Т. Шанина, А. Никулина. Москва : МВШСЭН, 2002. 592 с.
5. Скотт Дж. Благими намерениями государства: почему и как проваливались проекты улучшения условий человеческой жизни / пер. с англ. Э.Н. Гусинского, Ю.И. Турчаниновой. Москва : Университетская книга, 2010. 566 с.
6. Бурдые П. Формы капитала. *Экономическая социология*. 2002. Т. 3. № 5. С. 60–74.
7. Putnam R. The Prosperous Community: Social Capital and Public Life. *The American Prospect*. 1993. Vol. 13. № 4. P. 65–78.
8. Дудова І. Людський і соціальний капітал в умовах інтелектуального та інклюзивного зростання. *Економічний часопис-XXI*. 2013. № 7–8(1). С. 30–33.
9. Коулмен Дж. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. № 3. С. 124–142.
10. Развитие людського капіталу: на шляху до якісних реформ : аналітична доповідь / О. Пищуліна та ін. Київ : Заповіт, 2018. 368 с.

REFERENCES:

1. Kochuma I.Yu. (2016) Sotsialnyi kapital v systemi antykrizovoho menedzhmentu [Social capital in the crisis management system]. *Finansovyi prostir*. no. 4. pp. 38-49 [in Ukrainian].
2. Scott J. (1992) Moralnaya ekonomika krestyanskogo khozyaystva. Vosstanie i vyzhivanie v yugovostochnoj Azii [The moral economy of the peasant economy. Rebellion and Survival in Southeast Asia]. *Otechestvennaia istoria*. no. 5. pp. 5-17 [in Russian].

3. Polani K. (1999) Dva znachenia termina «ekonomicheskiiy» [Two meanings of the term “economic”]. *Neformalnaya ekonomika: Rossiya i mir*. Moscow: Logos, pp. 505-513 [in Russian].

4. Scott J., Shanin, T., Fadeeva, O. et al. (2002) Refleksivnoe krestianovedenie: desiatiletie issledovaniy selskoy Rossii [Reflective Peasant Studies: a decade of research in rural Russia]. Moscow: MHSSES, 592 p. [in Russian].

5. Scott J. (2010) Blagimi namereniami gosudarstva: pochemu i kak provalivalis proekty uluchsheniya usloviy chelovecheskoy zhizni [Good intentions of the state: why and how failed projects to improve the conditions of human life]. Translated by E.N. Gusinskiy, Yu.I. Turchaninova. Moscow: Universitetskaia kniga, 566 p. [in Russian].

6. Bourdieu P. (2002) Formy kapitala [Forms of capital]. *Ekonomicheskaya sotsiologiya*. Vol. 3. no. 5. pp. 60-74 [in Russian].

7. Putnam R. (1993) Protsvitaiucha hromada. Sotsialnyi kapital ta suspilne zhyttia [The Prosperous Community: Social Capital and Public Life]. *The American Prospect*. Vol. 13. no. 4. pp. 65-78 [in USA].

8. Dudova I. (2013) Liudskiy i sotsialnyi kapital v umovakh intelektualnoho ta inkluzyvnoho zrostannia [Human and social capital in the condition of intellectual and inclusive growth]. *Ekonomichnyi chasopys-XXI*. no. 7-8(1). pp. 30-33 [in Ukrainian].

9. Koleman J. (2001) Kapital sotsialnyy i chelovecheskiy [Social and human capital]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost*. no. 3. pp. 124-142 [in Russian].

10. Pyshchulina O., Yurochko T., Mishchenko M. and Zhalilo Ya. (2018) Rozvytok liudskoho kapitalu: na shliakhu do yakisnykh reform [Human Capital Development: Towards Quality Reforms]. Analytical report. Kyiv, Tsentrazumkova, V-vo «Zapovit». 368 s. [in Ukrainian].